

**СВЯТКОВІ КОМЕМОРАЦІЇ
ЯК СКЛАДОВА ОФІЦІЙНОЇ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ
ПРО НАЦИСТСЬКУ ОКУПАЦІЮ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ), 1943–1953 рр.**

Представлення теми окупації у публічному просторі в сталінський час слугувало підкресленню здобутків відбудови господарства та мобілізації населення на нові трудові досягнення. Специфічне представлення теми окупації міцно пов'язувало міську ідентичність Харкова та його радянськість, а ритуали святкувань керувалися передусім риторикою вдячності населення за визволення, що сприяло реінтеграції повоєнного суспільства на засадах сталінської політичної культури. Кошмеморації, пов'язані із війною, на локальному рівні зберігалися протягом усього повоєнного періоду, оскільки були пов'язані не скільки з відпочинком та розвагами, але здебільшого із мобілізацією та пропагандою.

Ключові слова: радянська політика пам'яті, кошмеморації, Харківська область.

Представление темы оккупации в публичном пространстве в советское время служило подчеркиванию успехов восстановления хозяйства и мобилизации населения на новые достижения. Специфическая подача темы оккупации неразрывно связывала городскую идентичность Харькова и его советскость, а ритуалы празднований руководствовались прежде всего риторикой благодарности населения за освобождение, что способствовало реинтеграции послевоенного общества на сновах сталинской политической культуры. Коммеморации, связанные с войной, на локальном уровне сохранялись на протяжении всего послевоенного периода, так как были связаны не столько с отдыхом и развлечениями, сколько с мобилизацией и пропагандой.

Ключевые слова: советская политика памяти, коммеморации, Харьковская область.

Representation of Nazi occupation in public Soviet space served for highlighting the success of the economy reconstruction and for the mobilization for new achievements. Specific mode of representation of the occupation strictly linked the urban identity of Kharkiv and its Soviet character, while the celebrative rituals used mostly the rhetoric of population's gratitude for liberation that facilitated the reintegration of the postwar society on the base of Stalinist political culture. Commemorations related to war persisted during the postwar period as related mostly not to relax and entertainment but rather to mobilization and propaganda.

Key words: Soviet politics of memory, commemorations, Kharkiv region.

Офіційна політика пам'яті про Другу світову війну і нацистську окупацію, тобто сукупність заходів із створення, підтримування та вшанування певного образу минулого, у повоєнний час мала великий вплив на радянське суспільство, а особливо на долі тих численних радянських громадян, що мали досвід перебування на окупованій території. Політика пам'яті сприяла легітимації радянського уряду та поступово ставала однією з основ радянської ідеології. Святкові кошмеморації, тобто пригадування подій часів війни у формі ритуалізованих дій із вшанування минулого, були однією з вагомих складових цього процесу, адже являли собою не лише знаряддя пропаганди, але і спосіб подолання воєнної травми. **Актуальність** цієї теми визначається не лише вагомою присутністю кошмеморацій у публічній радянській культурі та їхнім масовим характером, але також і недостатньою розробкою теми на локальному рівні, зокрема, в такому регіоні, як Харківщина. Загалом святкова радянська культура вже досить активно вивчається в **історіографії** [11; 15; 16; 19; 20; 21; 22], із застосуванням більш універсальних теоретичних підходів до розуміння ролі святкових кошмеморацій та політичних церемоній у суспільстві (див., зокрема: [14; 18]). Однак, більшість дослідників свят концентрується на довоєнному періоді розвитку СРСР, причому застосовує радше культурологічний підхід, аналізуючи саме явище свята чи політичного ритуалу. Тематика радянських святкувань, пов'язаних із війною, заторкується в дослідженнях Н.Тумаркін [23], А.Вайнера [24], Д.Андрєєва та Г.Бордюгова [1], М.Райлі [11] та інших, на місцевому рівні тему досліджував В.Антощенко [2]. Однак, тема має багато нерозкритих аспектів, не завжди дослідники залучають до її вивчення архівну джерельну базу. Ця стаття має своїм **завданням** прослідкувати зв'язок кошмеморацій конкретних подій минулого, а саме окупації Харківщини, зі сталінською політикою пам'яті та повоєнної відбудови в широкому сенсі. Джерельна база нашого дослідження охоплює як архівні матеріали, головним чином фонди місцевих партійних організацій [5; 6], радіомовлення [7], так і матеріали преси та публіцистики [9; 12; 13].

Виклад основного матеріалу. На Харківщині кошмеморації, пов'язані із темою нацистської окупації, відбувалися з нагоди річниці визволення головного міста області 23 серпня, а також Дня перемоги 9 травня. Показово, що всі документи партійних органів, у яких давалися конкретні вказівки з приводу організації святкувань, були секретними, вочевидь, із міркувань того, що заходи

із вшанування пам'яті про війну мали поставати як суто «народна» ініціатива, а не як повністю сплановані і керовані згори акції.

У перші повоєнні роки день визволення від окупантів сприймався як дата, до якої слід підбити підсумки господарського року (що було зроблено для відбудови Харківщини з моменту визволення). У 1944 р. перший секретар обкому партії В. Чураєв рекомендував секретарям райкому партії «провести цей день під знаком політичної мобілізації трудящих на розв'язання воєнно-політичних та господарських завдань всебічної допомоги фронту». По радію обов'язково трансливався виступ одного із секретарів обкому, в якому давався невеликий екскурс у часи війни, але в основному окреслювалися господарські успіхи та плани, описувався стан різних підприємств та господарств [7]. У всіх господарствах, установах, навчальних закладах 22 і 23 серпня 1944 р. слід було провести урочисті збори з доповідями «Харківщина за рік». У доповіді слід було освітити «героїчну боротьбу Червоної Армії, радянського народу проти німецько-фашистських окупантів, досягнення Харківщини і району за рік, боротьбу харків'ян проти німців, роль парторганізацій в організації і керівництві цією боротьбою, допомогу уряду і братніх народів у відродженні господарства і культури області, чергові завдання району» [5. Оп.2. Спр.340. Арк.62]. Важливою складовою такого відзначення було розгортання соціалістичного змагання. Ще одна своєрідна форма святкування річниці визволення – сільськогосподарська виставка на площі Дзержинського (головній і найбільшій площі міста), яка мала символізувати достаток та благоденство на противагу до голоду та нужденності періоду окупації. Така ж виставка була організована і у річницю 1945 р. [5. Оп.1. Спр.571. Арк.179-180].

У 1946 р. поряд із вказаними вище заходами, спрямованими радше на мобілізацію трудового ентузіазму населення, його «ідеологічної пильності» тощо, були також і заходи розважального характеру, які мали відображати соціалістичний оптимізм, ентузіазм та радість мешканців сталінського СРСР. На майданах Харкова та в саду Т.Шевченка 9 травня 1946 р. відбувалося масове народне гуляння, проходили концерти, на яких, серед іншого, виступали 300 учасників художньої самодіяльності [4. Оп.1. Спр.28. Арк.15]. У тому ж році з нагоди святкування третьої річниці визволення Харкова було влаштовано концерти на майдані Дзержинського, а 24 серпня – карнавал у парку культури імені Горького, причому кількість відвідувачів усіх цих заходів оцінювалася у 25 тис. осіб [4. Оп.1. Спр.28. Арк.15 зв]. Народні гуляння в Харківській області проводилися напередодні 9 травня, а власне 9 травня відбувалися мітинги і виступи самодіяльних гуртків. У Валківському районі 8 травня було організовано народне гуляння, яке тривало до півночі.

У 1947 році метою святкування у формулюванні партійних органів було «відзначення однієї з багаточисельних величких перемог нашої доблесної РА в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, а також демонстрація успішної боротьби трудящих ХО по відбудові зруйнованого німецькими окупантами господарства»; слід було зустріти цей день широким розгортанням соціалістичного змагання, виконанням соцзобов'язань, комітети партії мали провести перевірку їхнього виконання. Лекції та бесіди про відбудову, зустрічі із учасниками боїв за визволення, екскурсії на місця боїв, ознайомлення трудящих з діяльністю більшовицького підпілля на Харківщині під час окупації. Галереї портретів кращих стаханівців встановлювалися в усіх містах і райцентрах партійними комітетами, згідно з духом тодішнього культу особи не тільки на рівні головного «вождя народів», але і на усіх рівнях, аж до найнижчого. На усіх підприємствах, колгоспах, МТС мали відбуватися урочисті збори трудящих. Відбувалися також і «народні гулянки», хоча і в післяробочий час [5. Оп.2. Спр.1171. Арк.2-4].

Тематика лекцій, що пропонувалася до цього дня, містила найбільш загальні теми, які можна було висвітлювати на певних спільних для всього СРСР засадах, хоча і з місцевим колоритом; вони були орієнтовані не скільки на висвітлення подій часів війни, скільки певних ідеологем: «Партія Леніна-Сталіна – організатор перемог радянського народу», «У братерській співдружності УРСР квітне Радянська Україна», «Чому переміг Радянський союз у Великій Вітчизняній війні?». У 1947 р. все ще залишалися також і конкретніші теми, пов'язані із темою окупації: «Яку заподіяли шкоду німецько-фашистські мерзотники народному господарству України», «Звірства німецько-фашистських бандитів на Україні і зокрема на Харківщині». Ця окупаційна тема була тісно пов'язана також із ще одним важливим блоком лекцій, присвяченим повоєнній відбудові: «Харківщина у четвертій сталінській п'ятирічці», «Задачі відбудови сільського господарства», «Харківщина за чотири роки після звільнення», «Якою буде Радянська Україна на кінець нової п'ятирічки» тощо. Поєднання тем сучасних із темою окупаційних руйнувань фактично було пояснювальною стратегією: опис воєнних руйнувань та завданої господарству шкоди (який цілком списувався саме на нацистський бік) слугував поясненням того факту, що рівень життя в країні був

іще надзвичайно низьким, а від населення вимагалися трудові надзусилля. Саме жорстокість окупаційного режиму, образ окупації як суцільного варварського руйнування (який замовчував ту роботу з відбудови господарства, яку намагалися вести окупанти) слугував універсальним виправданням усіляких господарських прорахунків повоєнного керівництва, нещадної експлуатації населення та орієнтації відбудови на важку промисловість, а не на ріст життєвого рівня. Саме «вдячність» стала однією з основних риторичних фігур, що задавала модус стосунків між населенням та керівництвом держави, її армією, між окремими «радянськими народами» тощо. Визначення ролі різних народів у війні Й.Сталін дав у широковідомому тості «за здоров'я російського народу», виголошеному на прийомі у Кремлі на честь командувачів військами 24 травня 1945 р., де російський народ було названо «керівним» народом, що заслужив загальне визнання у війні, «найбільш видатною нацією з-поміж усіх націй, що входять до складу СРСР» [13, с.196]. Цей виступ, широко цитований у сталінський період, став підставою для визнання керівної ролі російського народу у звільненні народів, що опинилися під окупацією, в тому числі українського (див. [13, с.56]), що приводило в дію механізм публічних ритуалів із висловлення «вдячності» «великому російському народові» від усіх інших народів. Важливу роль саме публічного висловлення «вдячності» у публічному просторі радянського суспільства, його цементуючу роль зауважив ще Дж. Брукс [16].

Саме цей мотив вдячності у зв'язку із зростанням заможності радянських людей стане фактично провідним у пізньорадянський час. До того ж остаточно утвердилася та традиція, що саме голови партійних та радянських органів мають право оповідати як про руйнування та злочини часів окупації, так і про славні досягнення відбудови, що створювало враження того, що саме ці керівні органи «відають чаяння й біди народні», є носіями істинних знань про минуле, а також про майбутнє, закладене у планах соціалістичного будівництва.

Знаючи цей контекст, а також враховуючи голод, що спіткав Україну в ці роки, складно трактувати як розважальні святкування 9 травня 1947 р., коли на концерті у Харкові було зібрано масовий хор на 6 тис. (!) осіб, у який були залучені окрім гуртків художньої самодіяльності студенти харківських вишів. Загалом у святкуванні Дня Перемоги в Харкові взяло участь 30 драматичних, 87 хорових, 27 музичних та 19 хореографічних гуртків і ансамблів, а по області, відповідно, 357 драматичних, 687 хорових, 35 музичних і 44 танцювальних колективів [4. Оп.1. Спр.42. Арк. 10зв]. Тут радше можна говорити про організацію надзвичайно масових та помпезних заходів для своєрідного розігрування ритуалу влади, для адресованого вищому керівництву підтвердження того, яке щасливе життя у мешканців сталінського СРСР.

У сучасних дослідженнях поширене твердження про те, що оголошення дня Перемоги від 1948 р. звичайним робочим днем означало тенденцію наростання замовчування воєнної пам'яті, перехід до більш репресивної політики – як щодо пам'яті про війну, так і щодо повоєнних очікувань населення [10]. Однак, сам факт скасування вихідного дня можна пояснити радше жорсткою економічною політикою, яка диктувала суворе визискування трудових ресурсів. У тому ж році вихідним днем стало 1 січня, свято Нового року, і відповідно для «компенсації» цього нового вихідного було оголошено робочим днем 9 травня. Принаймні на низовому рівні святкування, пов'язані із війною, зберігалися і після 1947 р., зокрема на Харківщині активно продовжував святкуватися День визволення від німецько-фашистських загарбників 23 серпня. Навряд чи можна однозначно інтерпретувати запровадження вихідного дня 9 травня 1965 р. як «початок» культу пам'яті про війну та ставку саме на неї в новій брежнєвській ідеологічній конструкції. Адже у 1965 р. вихідним днем було проголошено не тільки 9 травня, але і 8 березня, хоча навряд чи можна запідозрити, що нове брежнєвське керівництво робило на жінок якусь особливу ставку у своїй ідеологічній доктрині. На нашу думку, ідеться також про входження СРСР у епоху суспільства споживання, для якого характерні зростання значення дозвілля, відпочинку та свят. Широкомасштабні та помпезні святкування, пов'язані із вшануванням пам'яті про «Велику Вітчизняну війну», з одного боку, були відображенням прагнення влади знайти додаткові ідеологічні інструменти само-легітимації, а з другого боку – виступали як задоволення зростаючих потреб «радянських людей» у святах та розвагах, додатковому дозвіллі в умовах збільшення доходів та вільного часу. Крім того, дальший поступ атеїстичної пропаганди виливався у створення своєрідного радянського варіанту модерної секулярної релігійності – культу «священної (Великої Вітчизняної) війни» із її героями та мучениками. На місцевому рівні святкування, пов'язані із війною, зберігалися протягом всього повоєнного часу.

Так, у 1949 та 1950 рр. Харківський міськком партії до шостої та сьомої річниці визволення організовував такі заходи, як екскурсії трулящих на місця боїв та «найвидатніших подій діяльності

підпільних організацій під час німецької окупації», зустрічі із учасниками боротьби за визволення (які мали відбуватися на робочих місцях, тобто «без відриву від виробництва»); у парку М.Горького та Т.Г.Шевченка слід було розмістити портрети стаханівців, видатних учених, лауреатів сталінської премії, а також героїв-партизан і підпільників; до свята слід було прибрати біля могил та пам'ятників і «прикрасити їх квітами», а в день свята провести там мітинги. (Зауважимо, що в цей час ще не було обов'язкової для пізньорадянського часу традиції покладання квітів саме від райкомів та обкомів партії, тобто «прикрашання квітами» подавалися більше як «народна» ініціатива, а не ритуал подяки партії – продовжувача справи полеглих героїв).

Крім цих заходів, які все ж таки певним чином відсилали до реальних подій періоду окупації та до конкретних дійових осіб того часу, багато «святкових» заходів мали суто мобілізаційний характер і не стосувалися вшанування пам'яті взагалі: у день свята слід було провести збори усіх трудових і навчальних колективів для заслуховування доповідей про розвиток народного господарства СРСР, звітувати про виконання соціалістичних зобов'язань; прикрасити вулиці міста наочною агітацією на тему виконання п'ятирічки та ролі міста у боротьбі за врожай. Нікуди не зникли у кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. також і народні гуляння із виступами художньої самодіяльності та фізкультурників, проводилися дитячі свята на усіх дитмайданчиках і в парках Горького та Шевченка [4. Оп.5. Спр.25. Арк.124-125; Спр.27. Арк.106-107; Спр.71. Арк.82-84].

Як бачимо, у цей час святкування переслідували радше мету викликання трудового ентузіазму, слугували мобілізації, і фактично не переслідували мети нагадування про конкретні події часів війни. Радше навпаки, узагальнені ідеологізовані тексти лекцій та промов сприяли радше забуттю конкретних подій, виводили досвід на рівень узагальнення, відсилали до колективного. У цей час ми не подибуємо практики представляти саме індивідуальний досвід окремих свідків чи учасників подій, навпаки, лектори чи доповідачі були зобов'язані викладати найбільш узагальнений матеріал, відтворювати картину масових подій; крім того, у сталінський час було значно безпечніше не вдаватися у подробиці особистого досвіду, але керуватися схваленими офіційно текстами та цитатами (що виразно видно і з музейних екскурсій, радіопередач, художніх творів тощо; про цю особливість сталінського часу див. [3; 8]). Обстановка «ждановщини» від 1946 р. тільки сприяла цьому униканню спогадів.

Фактично, особливо від початку 1950-х рр., сталінська політика пам'яті про війну була радше політикою забуття: представляючи публічно в основному тільки найбільш узагальнені твердження, уніфікуючи пам'ять у стандартні матеріальні форми, а також культивуючи орієнтацію на майбутнє, а не на минуле. Таким чином, війна та окупація слугували лише точкою відліку, певним «часом 0», від якого починалося нове славне майбутнє. Комеморації війни в ритуалізованих формах сприяли «похованню» минулого. Загальний їхній тон був радше стриманим та не заохочував пробудження емоцій, адже переживання все ще були занадто сильними та травматичними. Орієнтація на майбутнє, на побудову комунізму як у сталінський, так і в хрущовський час відображала активне прагнення режиму до перетворення реальності, потужну спрямованість на майбутній розвиток, на відміну від брежневського часу, для якого культ війни був уже орієнтацією на минуле, на безкінечне уславлення вже досягнутого; коли найвидатніший «подвиг радянського народу» вже залишався у минулому. І почасти це також пояснює кризу та крах режиму, його стагнацію, адже радянська ідеологія втрачала свою активну перетворюючу спрямованість.

Святкові промови керівників, що були невід'ємною частиною святкувань, зібрань усіх колективів трудящих, обов'язково містили зображення окупації як повної деструкції, виключно антагоністичних стосунків із окупантами (із замовчуванням аспектів співпраці). Поширеними стали наведення поруч фото руйнувань часів окупації (часто і тих, які були спричинені відступаючою радянською армією або ж бойовими діями взагалі) та фото тих же об'єктів уже після відбудови. Представлення окупації як повного руйнування (з ігноруванням фактів того, що окупанти також і налагоджували діяльність підприємств і деяких установ, як-от міської управи) мали на меті серед іншого підважити саму можливість існування Харкова як міста поза радянським контекстом. Не випадково численні вірші та інші твори про Харків у повоєнній пресі та радіопередачах часто підкреслювали незначущість дорадянського періоду розвитку міста і відповідну велич соціалістичного будівництва. Так само відбудова повоєнна мала означати ніби нове створення міської ідентичності Харкова, який під окупацією був відкинтий на примітивну стадію існування. Саме таке тісне пов'язання ідентичності Харкова як власне *міста* та його *радянськості* мали серед іншого відігравати комеморації воєнних перемог.

У перші роки після смерті Й.Сталіна статус святкувань Дня Перемоги був дещо невизначеним, адже перемога у війні міцно асоціювалася із культом його особи. Ані в газетах, ані на радіо цим

святкуванням не відводилося багато місця; особливо виразно це виявилось у святкуванні 9 травня 1955 р., фактично напередодні розвінчання культу особи [1, с.119-121].

Висновок. Таким чином, тема окупації, особливо господарських руйнувань, що представлялася в публічних промовах, радіопередачах слугувала підкресленню здобутків відбудови господарства та мобілізації населення на нові трудові досягнення. Специфічне представлення теми окупації міцно пов'язувало міську ідентичність Харкова та його радянськість, а ритуали святкувань керувалися передусім риторикою «вдячності» населення за визволення, що сприяло ре-інтеграції повоєнного суспільства на засадах сталінської політичної культури. Святкування, пов'язані із війною, на локальному рівні зберігалися протягом усього повоєнного періоду, оскільки були пов'язані не скільки з відпочинком та розвагами (як у брежнєвський період), але здебільшого із мобілізацією та пропагандою. **Перспективами подальших досліджень** цієї теми є компаративний аналіз у хронологічному та просторовому відношеннях для розв'язання питань про те, яким чином трансформувалися свята у пізньорадянський час у зв'язку з формуванням суспільства масового споживання, якими були локальні відмінності на місцях та у столицях радянської держави. Важливим є також дослідження ширшого світового контексту для розуміння ролі пам'яті про війну в суспільствах соціалістичного табору та у демократичному світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев Д. Пространство памяти: Великая Победа и власть / Д.Андреев, Г.Бордюгов // 60-летие окончания Второй мировой и Великой Отечественной: победители и побежденные в контексте политики, мифологии и памяти. Материалы к Международному Форуму (Москва, сентябрь 2005) / Ред. Ф.Бомсдорф, Г.Бордюгов. – М.: Фонд Фридриха Науманна, АИРО-XXI, 2005. – 248 с.
2. Антощенко В. Создание монументальной основы ритуализации празднования Победы в Великой Отечественной войне в г. Петрозаводске //www.petsu.ru/Faculties/History/Lab_visual/СМО.doc
3. Вайскопф М. Писатель Сталин / М. Вайскопф. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 383 с.
4. Державний архів Харківської області. Ф.5775 – Харківський обласний будинок народної творчості.
5. Державний архів Харківської області. Ф.П-2 – Харківський обласний комітет Комуністичної партії України.
6. Державний архів Харківської області. Ф.П-69 – Харківський міський комітет Комуністичної партії України.
7. Державний архів Харківської області. Ф.Р-5767 – Харківський обласний комітет у справах радіомовлення при Харківському облвиконкомі.
8. Добренко Е. Музей революции. Советское кино и сталинский исторический навратив / Евгений Добренко. – М.: НЛО, 2008. – 424 с.
9. Красное знамя. Орган Харьковского областного комитета КПУ.
10. Портнов А. «Велика Вітчизняна війна» в політиках пам'яті Білорусі, Молдови та України: Кілька порівняльних спостережень / Андрій Портнов // Україна Модерна. 2010. – Вип.4 (15): Пам'ять як поле змагань. – С. 206-218.
11. Рольф М. Советские массовые праздники / Мальте Рольф; пер. с нем. – М.: РОССПЭН, Фонд им. Б. Н. Ельцина, 2009. – 439 с.
12. Соціалістична Харківщина. Орган Харківського обласного комітету Комуністичної партії України та Харківської обласної ради народних депутатів трудящих.
13. Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза / Иосиф Виссарионович Сталин. Изд. 5-е. – М., 1950. – 110 с.
14. Ashplant T.G. The Politics of War Memory and Commemoration: Contexts, Structures, and Dynamics / T.G. Ashplant, G. Dawson, M. Roper // The Politics of War Memory and Commemoration/Ed. by Ashplant T.G., Dawson G., Roper M. – London: Routledge, 2000. – P.3-86.
15. Binns Ch. A. P. The Changing Face of Power: Revolution and Accommodation in the Development of the Soviet Ceremonial System: Part II / Ch. A.P.Binns // Man. New Series. – 1980. – Vol.15. – №1 (March). – P.170-187.
16. Brooks J. Thank you, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War. Princeton: Princeton University Press, 1999.
17. Gillis J. R. Memory and Identity: The History of a Relationship / J.R.Gillis // Commemorations: The Politics of National Identity/Ed. by J.R.Gillis. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994. – P.326.
18. Kertzer D. Ritual, Politics and Power / David Kertzer. – Yale: Yale University Press, 1988. – 235 p.
19. Lane C. Legitimacy and Power in the Soviet Union Through Socialist Ritual / C. Lane //British Journal of Political Science. – 1984. – Vol. 14. – № 2.
20. Lane C. The Rites of Rulers. Ritual in Industrial Society – the Soviet Case / C. Lane. – Cambridge: Cambridge University Press, 1981. – 212 p.
21. Petrone K. “Life has become more joyous, comrades”. Celebrations in the Time of Stalin. – Bloomington, 2000.
22. Riley M. Stolen Victories: Evaluating the War Cult in Soviet Russia [Електронний ресурс] / Meghan Riley. – Режим доступу: <http://ouhj.gileadbroad.com/uploads/Riley-Stolen-Victories.pdf> (доступ 3.02.2013).
23. Tumarkin N. The Living and the Dead. The Rise and Fall of the Cult of WWII in Russia / Nina Tumarkin. – New York: Basic Books, 1994.

24. Weiner A. Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution / Amir Weiner. – Princeton: Princeton University Press, 2001. – 416 p